

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2022

Нур-Султан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрышжан Ә.** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды.
Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 05.07.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курышжан А.** кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 05.07.2022ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 05.07.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

Бекенова Г.	Солтүстік өңір гидронимдерінің типологиясы.....	6
Нұрдәулетова Б.И.	Көркем мәтіннің семантикалық кеңістігі (жыраулар поэзиясы мәтіні негізінде).....	15
Сағидолда Г., Жамбулова Қ.Қ.	Түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері.....	28
Шоқабаева С.С., Нұрбанова А.Қ.	Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті.....	37

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

Abdigapparova ZH.ZH.	Literary studies of Rakhmankul Berdibay and a legend of Kozkaman.....	50
Дәуренбекова Л.Н. Батан С.	Абай Құнанбайұлы – мысал жанрын аудару шебері.....	59
Нұрман Б., Маулан М.	«Қорқыт ата кітабы» үшінші нұсқасының ерекшелігі.....	69
Оспанов С.О., Мырзағалиева К.М., Алимбаев А.Е.	Абайды ардақтау Торғай бойында Ахметтен басталған.....	78

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Курышжан А.	Об опыте подготовки аутентичных учебных материалов при обучении казахскому языку как иностранному в системе перевернутого обучения.....	86
Шормакова А.Б.	Қошке Кеменгерұлының «жат тілді» оқыту әдісі.....	98

Г. САҒИДОЛДА¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА²

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан
(e-mail: sagidolda_g@enu1, kzku_sni-82@mail.ru2)

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Түркі лексикографиясы тарихын зерделеу түркілік тіл табиғатын сақтауға, түркі тілдеріндегі лексика-грамматикалық құбылыстарды мейілінше дәл көрсете білуге, тілдік ортаның сұранысын қанағаттандыруға бағытталған сапалы сөздіктер түзуге мүмкіндік береді. Түркі тілдері арасында әр алуан типтегі сөздіктер құрастыру ең алдымен әр түркі тілдерінің лексикография саласының тарихи қалыптасуын зерделеуді, қол жеткізген жетістіктерін қортындылауды, соның негізінде салыстырмалы түркі лексикографиясының ғылыми теориялық және концептуалдық-пәндік тұғырының теориялық-методологиялық негізін қалыптастыруды қажет етеді.

XI ғасырдан басталатын түркі лексикографиясының даму тарихын әдіснамалық, тәжірибелік және ғылыми-теориялық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктері бар төрт кезеңге бөліп қарастыруға болады: 1) XI–XV ғасырдағы түркі лексикографиясы; 2) XVI–XIX ғасырлардағы түркі лексикографиясы; 3) XX ғасыр түркі лексикографиясы; 4) XXI ғасыр түркі лексикографиясы. Үшінші кезең түркі лексикографиясының қарқынды түрде дамыған кезеңі. Бұл кезеңде сөздік түзу мәселесі ғылыми–теориялық және методологиялық тұрғыдан негізделіп, жүйелілік сипатқа ие болды.

Мақалада жалпы лексикография теориясының негізгі мәселелері, соның ішінде түркі лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздері қарастырылады. Лексикография теориясы мәселелерін жүйелі түрде зерттеп, оны жеке ғылыми пән ретінде қарастырған ғалымдар жәнәтүркі лексикографиясы, оның ішінде түркі тілдерінің салыстырмалы түсіндірме сөздігі жайлы сөз етіледі.

Түйін сөздер: түркі лексикографиясы, лексикография теориясы, теориялық лексикография, тәжірибелік лексикография, сөздіктер.

Кіріспе. Лексикографтар сөздік түзу саласында мол тәжірибе жинақталғанымен, сөздік құрастыру тәжірибелерін қорытып, ғылыми талдау жасап, оны жетілдірудің ғылыми-теориялық негіздемесін әзірлеу ісінің тым кеш қолға алынғандығын айтады. Сөздіктер қоғамдық қажеттіліктен туындайтындықтан тәжірибелік лексикография теориялық лексикографиядан бұрын қалыптасты. Егер тәжірибелік лексикографияның көп ғасырлық тарихы болса, онда теориялық лексикография XX ғ. 2-жартысында ғана қалыптасты.

Оның ғылыми негіздері Х. Касарес («Введение в современную лексикографию», 1958), Л.В. Щербаның Опыт общей теории лексикографии, 1974, В.В. Виноградовтың Лексикология и лексикография, 1977, Л.П. Ступиннің Лексикография английского языка, 1985 және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде баяндалған.

Лексикография теориясы ең алдымен жалпы тілдік сипаттама жасау теориясының мәселелерін ойластыруға мәжбүр етеді. Жалпы тілтаным ғылымының пайда болуы парадигмасында қарастырсақ, сөздіктер тіл білімінен бұрын пайда болып, қоғам қажеттілігін өтеген. Бұл алғашқы сөздіктер лингвистика ғылымының бастауын құрайтынын көрсетеді. Лексикография теориясының жеке сала болуы оның лексикография тарихы және тәжірибесімен өзара байланыста болуымен, қоғамдық ғылымдарға тән әмбебаптық,

салааралық сипатымен ерекшеленеді. Тәжірибелік лексикографияның дамуына тарихи-хронологиялық талдау жасау және лексикографияның тіл білімі, философия т.б. ғылым салаларымен сабақтастықта қарау лексикографияның теориялық негіздерін құрайды. Сондықтан лексикография жеке лингвистикалық пән ретінде өзінің әлеуметтік-семиотикалық, әлеуметтік-психологиялық және логика-кибернетикалық, мәдени-тарихи-филологиялық сипаттағы теориялық мәселелері бар ғылым саласы болып табылады.

Сөздіктану ұлт тілінің лексикалық байлығын жинастыру, оларды ретке келтіріп, жүйеге түсіру ісімен шұғылданатындықтан, ол жалпыхалықтық тілді байытады, әдеби тілдің нормасын қалыптастырады, тіл мәдениетін арттырады. Теориялық лингвистиканың міндеттері – сөздіктердің типтерін анықтау; құрылымын айқындау; әртүрлі сөздіктердің мақсаттары мен міндеттерін көрсету. Ал тәжірибелік лексикографияның міндеті – тілдің сөздік байлығын жию; оларды ретке келтіру; тілді лингвистикалық тұрғыдан сипаттау; нормаға түсіру; тілді үйрету және оқыту; қоғамның тіл мәдениетін арттыру; ұлттар арасындағы қатынас жасауды жеңілдету; тілдің сөз байлығын ғылыми тұрғыдан зерттеу [1, 255].

Лексикография атты ғылым саласының XX ғ. ортасына дейін жетілген теориясының болмағандығы да шындық. Бұл ретте, лексикография теориясының мәселелерін жүйелі түрде зерттеп, оны жеке ғылыми пән ретінде қарастыру Л.В. Щербаның еңбегіне дейін жүйелі түрде жүргізілмегенін айта аламыз. Лексикографиялық еңбектердің ғылыми типологиясын, теориялық жіктелімін жасауда орыс ғалымы Л.В. Щербаның еңбегі айтарлықтай зор. Академик Л.В. Щерба өзінің 1940 жылы жарияланған «Опыт общей теории лексикографии» атты еңбегінде сөздіктерге қойылатын талаптарды анықтап, сөзтізбелік материалдарды іріктеу, сөздіктердің типтерін ажырату мәселелеріне байланысты толымды тұжырымдарын ұсынады. Ғалымның еңбегінде лексикографияның теориялық мәселелері алғаш рет жүйелі түрде күн тәртібіне қойылды. Лексикография теориясы саласындағы бастапқы тәжірибелік жұмыс болғандықтан да ғалым өз зерттеуін «тәжірибе» деп атады [2].

Л.В. Щербадан кейін лексикография теориясы бойынша озық тұжырымдар жасаған француз ғалымдары К. Дюбуа мен Ж. Дюбуа болатын. Ғалымдар лексикография теориясын қарастыратын мәселелері ретінде сөздіктер типологиясы мен сөздіктің құрылымдық элементтері туралы ілімді атайды [3]. К. Дюбуа мен Ж. Дюбуа бұрыннан бері, яғни Л.В. Щерба еңбегі бойынша белгілі типология мәселесіне екінші мәселені – сөздіктің ішкі құрылымдық элементтері мәселесін қосады. Орыс ғалымы П.Н. Денисов лексикография теориясының негізгі мәселелерін зерттеуге арналған докторлық еңбегінде осы пікірді қолдайды [4, 5]. Оның пікірі бойынша, сөздіктердің жіктемесі дегеніміз – белгілі бір мәдени ареалда немесе белгілі бір ұлттық лексикографиялық дәстүрде тарихи тұрғыдан қалыптасқан сөздіктер мен олардың жанрларының практикалық жүйеленген түрдегі сипаттамасын жасау [6]. Бұл сол кезеңдегі лексикография теориясы үшін аса маңызды жаңалық болды. Теориялық мәселелерді зерттеудегі кемшіліктер лексикографиядағы практикалық жұмыстардың болашағының анық болмауына, сапасының нашар болуына әкелді. Кеңес одағы тіл білімінде лексикография теориясын тұңғыш рет қарастырған ғалым П.Н. Денисов болатын. Ғалымның еңбегінде негізінен сөздіктер типологиясы мен сөздіктің элементтері мәселелері сөз болады. П.Н. Денисов бұл туралы: «Лексикография теориясында құрылым туралы ілім, сөздіктің құрамдас бөліктері (элементтері) деп аталатын бөлік, автор мен оқырман арасындағы басты байланыс каналы ретіндегі сөзтізбенің құралуы, сөздік мақаланың құрылымы проблемаларымен айналысады» деген тұжырым жасайды [4, 216].

Лексикографияның теориялық мәселелерін жан-жақты толықтыра зерттеу ісін оқу лексикографиясы саласында жалғастырған В.В. Морковкин [5].

Бұл саланы жеке ғылыми пән ретінде қарастырып, теориялық тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі бірінші рет 1817 жылы неміс ғалымы Э.Манн еңбегінде сөз етілді. Сол уақыттан бері сөздіктер, бір жағынан, лексикографиялық тәжірибенің нысаны, екінші жағынан лексикографиялық теорияның зерттеу пәні болып табылады. Қандай сөздіктің түрі

болмасын, оны түзу процесінде, белгілі бір тілге лексикографиялық сипаттама жасау кезінде лексикограф күрделі теориялық мәселелерге тап болады. Тіл-тілдегі жекелеген сөздердің мазмұны уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырап, жаңарып отыратын тәрізді, сол сөздерді тіркеп, әрі түсіндірумен айналысатын лексикографияның да ғылыми әдіс-тәсілдері жаңғырып отырады. «Қазіргі кездегі әлемдік лексикографияда қалыптасқан жіктеме бойынша теоретикалық лексикография өзара тығыз байланысты екі бөліктен: лексикография теориясы мен лексикография тарихынан құралады. Лексикография тарихы түрлі тарихи дәуірлер мен кезеңдерде жасалған сөздіктерге жалпы филологиялық талдау жасап, оларды ғылыми айналымға қосу мәселелерімен айналысады. Лексикографияның теориясы сөздік түзу мәселелерін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары (принциптері) мен әдіс-тәсілдерін жасайды. Лексикография теориясы, тарихы, тәжірибесі өзара тығыз бірлікте қарастырылатын, бірінші мәселе, бірінші аспект – «лексикография» ұғымына анықтама беру болып табылады» [6, 25-33].

П.Н. Денисов қарастырылатын ұғымның анықтамасын мынадай түрде береді: «Лексикография теориясы лексикологиядан ерекшеленетін, лексикография тарихы мен сөздік жұмысының тәжірибесіне сүйенетін өз бетінше лингвистикалық пән». Өз ойын одан әрі дамыта отырып, ғалым теориялық лексикографияның мәнін кеңейтеді [6, 25].

Лексикография бойынша заманауи оқу құралдарында берілген «теориялық лексикография» және «лексикография теориясы» ұғымдарының анықтамаларына жүгіну өте пайдалы болады. В.А. Козырев және В.Д. Черняк теориялық лексикография «сөздіктің макроқұрылымы (лексиканы іріктеу, сөздік көлемі мен сипаты, материалдың орналасу принциптері) мен микроқұрылымын (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтамалардың типтері, сөз туралы ақпараттың әртүрлі түрлерінің арақатынасы, тілдік иллюстрациялар типтері мен т. б.) жасаумен, сөздіктердің типологиясы, лексикографияның тарихын құрумен байланысты 17 кешенді мәселелерді қамтиды» деп есептейді [7]. Ал В.В. Дубичинский «Лексикография русского языка» (Мәскеу, 2009) атты өзінің оқу құралында лексикография теориясының нақты анықтамаларын бермейді. Белгілі И.С. Ожеговтің (1956) еңбектері де лексикография теориясының қалыптасуындағы құнды еңбектер қатарына жатады [8].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуде дәстүрлі сипаттама, жинақтау, салыстырмалы әдістер пайдаланылды.

Талқылау және бақылау. Түркі лексикографиясына тоқталатын болсақ, академиялық түркі лексикографиясы да орыс және әлемдік лексикографиясының теориялық-методологиялық негіздеріне сүйене отырып дамыды. Қазіргі түркі лексикографиясының сөздік түзудегі басты талаптары сөздіктің мақсатына байланысты бірнеше ұстанымдарды қамтиды:

1. Сөздік түзудің басты ұстанымы – жүйелілік. Тілдің лексикалық байлығын тұтас бір жүйе ретінде қабылдап, пайдалану, яғни тіліміздегі сөздердің, тіркестердің барлығын лексикалық жағынан да, мағыналық жағынан да бір-бірімен байланыста алып қарастыру; жеке сөздер мағыналарының тұтас бір құрылым екенін көрсете білу. Ол үшін тілдік бірліктерге стильдік белгі қоюда, мағыналарын ашуда көрсетілген сөзді сол сөз кіретін лексика-семантикалық топтағы басқа сөздермен салыстыра отырып, олардың мағыналарын бір-бірімен байланыстыру керек.

2. Келесі ұстаным – тілдің функционалдық мүмкіндігін ашу. Тілдің сөйлеу үдерісіндегі қолданысын мүмкіндігінше көрсете білу. Ол үшін сөздің мағынасын түсіндіргенде оларды сөз тіркесі, сөйлем құрамында алып, алды-артындағы сөздермен грамматикалық байланысын көрсету қажет.

3. Семантикалық. Сөз мағыналарын, мағыналық реңктерін саралауға, даралауға мән беру; олардың дамуын, өзгеруін көрсету де сөздік түзудің талаптарына жатады.

4. Тарихилық. Сөз семантикасына тарихи, даму тұрғысынан қарау.

5. Грамматикалық. Сөз құрылымының ерекшеліктеріне байланысты түбір морфемалар мен қосымша морфемалардың, түрлі грамматикалық категориялардың сөйлеу үдерісіндегі

міндеттерін қамтамасыз ету.

6. Тілдік құрылымдағы лексика, морфология, стилистика, синтаксис, тіл мәдениеті, тіл тарихы салаларының арасындағы байланысты көрсету. Себебі, лексикография тіл білімінің барлық салаларымен, олардың ішінде лексикологиямен тығыз байланыста.

Теориялық лексикография ғылым саласы және тарихи-теориялық пән ретінде сөздік жасаудағы практикалық жұмыстардың нәтижелерін жүйелеп, талдап, әрі қорытындылайды. Ол әртүрлі елдер мен әркілі тарихи дәуірлердің сөздіктеріне филологиялық талдау жасап және оларды анықтап, зерттеумен айналысады. Барлық сөздік тәжірибелерін жүйелеу мен қорытындылау негізінде сөздіктерді жетілдіру, сөздіктердің жаңа түрлерін жасаудың теориялық және практикалық мүмкіндіктерін анықтап, ғылыми тұрғыдан негізделген бағдарламаға сай лексикографиялық қызмет көрсетеді.

Теориялық лексикография мынадай кешенді мәселелерді қамтиды: сөздіктер мен жаңа типтегі сөздіктердің жалпы типологиясын жетілдіру; сөздіктің микроқұрылымы жекелеген сөздік мақалаларды (сөзге грамматикалық және фонетикалық түсініктеме беру, тілдік дәйектемелердің түрлері, мағыналарды анықтау мен топтастыру, сөздік анықтаманың түрі, фразеологиялар мен қосымша мәліметтерді беру жолдары, белгісөздің жүйесі, түсіндірме сөздіктегі этимология мен этимологиялық сөздіктегі сөз мағынасы, сөздіктің түріне байланысты болатын т.б. мәселелер) зерттейді.

Тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіларалық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері атқарады.

Лексикография теориясы тіл білімінің қол жеткен жетістіктеріне сүйене отырып, семиотика мен информатиканың жалпы теорияларын, қазіргі математиканың әртүрлі тармақтарын, кибернетиканың әдіс-тәсілдерін, идеяларын және қазіргі заманғы компьютерлік техникаларды өзінің мақсатына сай қолданады. Лексикографияда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану оның филологиялық табиғатын өзгертпейді, керісінше оны қазіргі заманның талабына сай жаңа сапаға көтерілгенін көрсетеді.

Сөздік түзудегі маңызды мәселе – сөздік мақалада қамтылатын анықтаманы дұрыс орналастыру. Сөздіктерде анықтаманы қолайлы орналастыру үшін грамматикалық, лексикологиялық, семасиологиялық, орфоэпиялық және орфографиялық мәліметтер синтезделеді, қорытылады. Бұл тілдік бірліктерді нақтылы және де толық сипаттауға мүмкіндік тудырады.

Тілдік бірлікті сипаттау - лингвистикалық сипаттау теориясының нысаны. Сол себепті лексикография теориясы лингвистикалық сипаттау теориясының бір бөлігі саналады. Тілдік бірлікті сипаттау, мазмұнын ашу семантиканы сипаттаумен байланысты болғандықтан, ол тіл иесі болып табылатын халықтың тарихымен, мәдениетімен, дүниетанымымен тығыз байланыста қаралады. Лексикография теориясында элеуметтік-мәдени мәндегі ұлттық және әлемдік лексикографиялық тәжірибелер, мәдени-тарихи дәстүрлі ұғымдар дұрыс түсіндіріліп, үздіксіз қарастырылуы қажет. Жалпы лексикографияда сипаттаудың мынадай ұстанымдары бар: сөздікті тұтынушыға (адресатқа) бейімделу және салыстырмалылық ұстанымы, үнемділік ұстанымы, стандарттық ұстанымы, қарапайымдылық ұстанымы, толықтық ұстанымы, тиімділік ұстанымы, сипаттаудың сатылы семантикалық ұстанымы.

Стандарттықты сақтау да лексикографияның басты талаптарының бірі. Стандарттылық ұстанымына сәйкес, тіл бірлігін сипаттауда бірдей құбылыстарды лексикографиялық негізінде түсіндіру сөздіктің өн бойында бірдей болуы шарт. Сипаттауда үнемділік ұстанымының маңызы айтарлықтай ерекше. Сондықтан максимум ақпаратты минимум мәтінге сыйдыру, лексеманың тұтас мазмұнын беру, шағын әрі нақты түсініктемемен беру лексикографияның үлкен міндеттерінің бірі болып табылады.

Бұл жерде микромәтіннің қарапайым, адресатқа ұғынықты болуы да лексикографиялық шарттарға жатады. Қарапайымдылық ұстанымын сақтау сөздің лексикалық мағынасын беруде екіұштылықтан арылу үшін нақты синтаксистік құрылымдар мен сөздерді пайдалануды қажет етеді. Сөздің қолданылуы мен мағыналарын сөздік мақалада барынша толықтай көрсетуге ұмтылу, сипаттаудың әсерлілігін сақтау сөйлеу барысында сөздің функционалдық әлеуетін дұрыс қолдануға, оның барлық парадигмалық, синтагмалық қасиеттерін дәл түсінуге көмектеседі. Бұл сөздік мақаланы алгоритмдік формада құру талаптарымен ұштасады.

Заманауи тіл білімінің даму үдерістеріне сай теориялық лексикографияның да міндеттерінің ауқымы артуда, антропоэлектік бағыттағы теориялық және практикалық мәселелер зерттеудің орталық нысанына айналып, әр тілдің тарихы, дүниетанымдық қырлары бойынша жалпылингвистикалық күрделі мәселелерге қарай бағыт алууда. Сөздік - тіл туралы білімдер жиынтығы. Сапалы лексикографиялық еңбектер қоғамның дамуына, ұрпақ болашағының тұрақтылығына қызмет ететіндіктен әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік деңгейдегі мәселе ретінде өзектелуде. Сондықтан ақпараттық мәліметі мол және ғылыми, мәдени құндылығы жоғары болуы әрі тұтынушылардың рухани-практикалық сұранысын қамтамасыз ету тетіктерін оңтайластыру- заманауи лексикографияның талабы.

Тілдік жүйенің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық деңгейлерін тұтас қамтыған тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-сипаттамалы бағыттағы іргелі зерттеулер арқылы теориялық-методологиялық тұғыры берік орныққан лингвистикалық түркітанудың бүгінгі таңдағы келбетін оның интердисциплинарлық сипат алуы айқындайды. Бұл «тілдегі адам факторы» қағидатын басшылыққа ала отырып, этнос мәдениетін, ой-таным, салт-санасын, дүниетанымын, сан ғасыр бойы жинақтаған іс-тәжірибесін, білім қорын этностың (халықтың, ұлттың) тілі арқылы зерттеп зерделеу мүддесін көздейтін антропоцентристік бағыттағы ХХІ ғасыр лингвистикасының келелі мәселелерімен ұштастырудан, сондай-ақ түркітанудың тілтаным, әдебиеттану, тарих, этнография, фольклор, дінтану, мәдениеттану, саясаттану сияқты гуманитарлық ғылым салаларының басын қосатын жалпытүркологиялық кешенді пәнге айналуынан туындайды. Оның басты себебін тәуелсіз түркі республикаларының өзара ынтымақтастық пен ықпалдастыққа негізделген халықаралық байланыстары мен қарым-қатынастарының жаңа сапалық деңгейге көтерілуімен, ақпараттық технологияның ғарыштауы мен жаһандану үрдісінің айрықша кең қанат жайған тұсында түркілік өркениеттің жалпыадамзаттық өркениеттегі алатын орнын қайта бағамдау, адамзат мәдениетінің шығыстық моделінің құрамдас бөлігі ретінде түркілік болмыс-бітімді сақтап қалу міндетімен сабақтастыруға болады. Осы орайда қазіргі түркі халықтарының тілі мен ділінің тарихи тамыры, рухани мәдениетінің, құндылықтар әлемінің қайнар көздері бір екенін танытатын түркі тілдеріаралық екі тілді салыстырмалы түсіндірме сөздіктер құрастырудың маңызы мен рөлі айрықша.

Түркі тілдерінің құрылым-құрылысына қатысты іргелі ғылыми зерттеулер, сондай-ақ түркі тілдерінің әрқайсысының сөздік қорларын түстеп түгендеуге бағытталған терминологиялық, диалектологиялық, ономастикалық, түсіндірме, екі тілді т.б. сипаттағы сөздіктер, ауыз әдебиетінің сан алуан жанрларына қатысты көлемді жинақтар т.б. негізінде түркі тілдерін салыстыра зерттеудің фактологиялық базасы толығымен қалыптасты десек те, оны жетілдіру мен толықтыруды бүгінгі таңдағы түркітілдес халықтардың интеграциялану үдерісі талап етеді.

Түркі тілдеріаралық екі тілді аударма және салыстырмалы түсіндірме сөздіктер құрастыру туыс халықтар арасындағы рухани жақындық, үйлесімділікті қамтамасыз ететін тетік қызметін атқарады. Түркі тілдеріаралық сөздіктер түзудегі басты нысана ретінде жалпытүркілік ортақ сөздер алынып, гомогенді сөздердің әр тілге тән нұсқалары тұлғалық өзгерістерімен беріледі. Лексикалық ерекшеліктер, яғни бір тілдегі сөздің баламасы келесі тілде мүлдем басқа сөз болған жағдайда гетерогенді түркі сөздерінен немесе өзге тілден енген сөздерден тұратын баламалары беріледі. Салыстырмалы түсіндірме сөздіктің рәсімделуі мен шартты белгілері:

Сөзтізбе (негізгі сөз) - Arial Unicode (14) қарайтылған жазу. Мысалы:**абзац**[abzats] ►1. Азатжол, қызылжол ◊ *абзацтан бастау* ► азат жолдан бастау ►2. Мәтіннің ең шағын бөлігі ◊ *үстіңгі екі абзацты оқыңыз* ► жоғарғы екі азатжолдан басталатын сөйлемдерді оқыңыз.**абзац** [abzats] ►1. *абзацтан башлау* ►2. текстын бер улышы ◊ үстенге ике абзацты укығыз.

[...] транскрипция - Times New Roman(14).Мысалы: **абажа** [abaža] ● көнез а т е с і м ►1. Бдыс-аяқ және азық-түлік салатын ағаштан жасалатын үлкен кебеже, сандық. ►2. Жыртқыш аңдарды ұстауға арнаған үлкен шарбақ, қоршау.

● сөз табы, диалект, көне, ауызекі т.б. - Times New Roman(10)

► түсініктеме (мағынасы) - Times New Roman(14).

◊ еркін сөз тіркесі /мысал - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

□ фразеологизм/мысал - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

○ паремия/примеры - Times New Roman(14), қиғаш жазу.

≈ жеке қолданылмайтын сөзден кейін қойылады

▲ қандай сөздің категориясы немесе формасы (мысалы:**абайла** - б ұ й р ы қ р а й ▲ **абайлау** - Times New Roman (10)

Қараңыз - Times New Roman (12) **қыз I** [qiz] ● з а т е с і м ►1. Әйел жынысты сәби, бала ◊ *әйелі қыз туды; кішкентай қызы бар* ►2. Бойжеткен, балиғатқа толған қыз бала ◊ *үлкен қыз; сұлу қыз* ◊ *қыз айттыру* ► қызға құда түсу ◊ *қызқуу* ► ұлттық ойын ◊ *қыздың жиган жүгіндей* ► өте әдемі, жинақы ◊ *анаға қарап қыз өсер, әкеге қарап ұл өсер*; **қыз I** [qiz] ● и с и м ►1. *бәләкәй қызы бар* ►2. ◊ *оло қыз; матур қыз*;

қыз II [qiz] ● е т і с т і к ►1. Оттың, күннің басқа да энергия көзінің қуатынан ысу ◊ *үтік қызды* ►2. Суық тиюге немесе басқа науқаспен ауыруға байланысты адам денесінің ыстығы көтерілуі ◊ *денесі қызды* ►3. ауыс. Спиртті ішімдік ішкен адамның масаюы ◊ *сыра ішіп қызды* ►4. ауыс. Ашуланып сөйлеу, көтерілу, өршелену ◊ **қыз II** [qiz] ● е т і с т і к ►1. ◊ *дүтек қызды* ►2

қыз III [qiz] ● е т і с т і к ►1. Жылу әсерінен тамақтың (еттің, майдың т.б.) дәмінің бұзылуы, бүлінуі ◊ *ет қызды*; **қыз III** [qiz].

Қорытынды. Қорыта келгенде, ХХ ғасырда түркі лексикографиясы әзірбайжан, қазақ, қырғыз, түрік, түркімен, өзбек, татар, башқұрт, хакас, якут. т.б. түркі тілдерінің тілтану ғылымдарының тарамдала, салалана дамуына байланысты өзінің теориялық-методологиялық және қолданбалы-практикалық проблемаларын айқындап, дербес пәндік деңгейге көтерілді.

Түркі тілдерінің салыстырмалы түсіндірме сөздігі туыс халықтардың бір-бірін өзара түсінісуіне қолайлы жағдай тудырумен қатар, жалпытүркілік түбірлес сөздердің тұлғалық және мағыналық өзгерістерін анық ажыратуға, сөз дамуының деривацияның шегін айқындауға; екі тіл арасындағы ортақ сөздер мен бөлек сөздердің статистикалық көрсеткішін нақтылауға мүмкіндік беретін ғылыми еңбек болып табылады. Түркі лексикографиясы тарихында бұлардан басқа да жалпытүркілік салыстырмалы-тарихи, диалектологиялық, этимологиялық сөздіктер баршылық. Нақты бір тарихи, тілдік ескерткіш негізінде жасалған сөздіктер де, белгілі бір ғасыр, дәуір, кезең аралығын қамтитын сөздіктер де бар. Түркі жазба тілдері бойынша жарық көрген әр алуан сипаттағы сөздіктер түркі лексикографиясының толағай жетістіктері болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Лексикография // Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 255-256 б.

2. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия АН. Отд. л-ры и языка, 1940. Вып.3. – с. 89-117

3. Дюбуа Ж., Дюбуа К. Педагогическая речь словаря // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М.: Еврика, 1977. – с. 38-50

4. Денисов П.Н. Основные проблемы теории лексикографии: автореферат дис. докт. филол. наук. – М.: Еврика, 1976. – 90 с.
5. Морковкин В.В. Об объеме и содержании термина «лексикография» // Вопросы языкознания, 1987. - №1. – с. 54-60
6. Денисов П.Н. Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Словарные категории. – М.: МГУ, 1988. – с. 25-33
7. Козырев В.А. Вселенная в алфавитном порядке: Очерки о словарях русского языка [Текст] / В.А.Козырев, В.Д. Черняк. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000. – 356 с.
8. Дубчинский В.В. Принципы лексикографирования и типология словарей // Вопросы языкознания. М: Культура, 1991. – №5. – с. 24-287

Г. САГИДОЛДА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА

Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЮРКСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация. Изучение истории тюркской лексикографии позволяет сохранить природу тюркского языка, точно отразить лексико-грамматические явления тюркских языков, создать качественные словари, направленные на удовлетворение потребностей языковой среды. Составление разнотипных словарей среди тюркских языков требует, прежде всего, изучения исторического становления области лексикографии разных тюркских языков, обобщения их достижений, формирования на их основе теоретико-методологической основы научно-теоретической и концептуально-предметной базы сравнительной тюркской лексикографии.

Историю развития тюркской лексикографии, начиная с XI века, можно разделить на четыре этапа, которые имеют свои особенности в методологическом, практическом и научно-теоретическом плане: 1) тюркская лексикография XI-XI века; 2) тюркская лексикография XII-XIX веков; 3) тюркская лексикография XX века; 4) тюркская лексикография XXI века. Третий период – интенсивно развивающийся период тюркской лексикографии. На данном этапе проблема словообразования была научно-теоретической и методологической обоснована и приобрела системный характер.

В статье рассмотрены основные проблемы теории общей лексикографии, в том числе теоретические основы тюркской лексикографии. Произведено системное исследование теории лексикографии, проведен анализ трудов ученых, которые рассмотрели лексикографию, в том числе тюркскую, как отдельный предмет. В статье также идет речь о сравнительном толковом словаре тюркских языков.

Ключевые слова: тюркская лексикография, теория лексикографии, теоретическая лексикография, практическая лексикография, словари.

G. SAGIDOLDA

L. N. Gumilev Eurasian National University, doctor of problem ical sciences, Professor,
Nur-Sultan, Kazakhstan.

K.K. ZHAMBULOVA

M. Kozybayev North Kazakhstan University, PhD student, Petropavlovsk, Kazakhstan.

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TURKIC
LEXICOGRAPHY**

Abstract. The study of the history of Turkic lexicography allows us to preserve the nature of the Turkic language, accurately reflect the lexical and grammatical phenomena of the Turkic languages, and create high-quality dictionaries aimed at meeting the needs of the linguistic environment. The compilation of dictionaries of different types among the Turkic languages requires, first of all, the study of the historical formation of the field of lexicography of different Turkic languages, the generalization of their achievements, the formation on their basis of the theoretical and methodological basis of the scientific-theoretical and conceptual-subject base of comparative Turkic lexicography.

The history of the development of Turkic lexicography, since the XIth century, can be divided into four stages, which have their own peculiarities in methodological, practical and scientific-theoretical terms: 1) Turkic lexicography of the XIth-XIth century; 2) Turkic lexicography of the XIIth-XIXth centuries; 3) Turkic lexicography of the XXth century; 4) Turkic lexicography of the XXIst century. The third period is an intensively developing period of Turkic lexicography. At this stage, the problem of word formation was scientifically-theoretically and methodologically justified and acquired a systemic character.

The article deals with the main problems of the theory of General lexicography, including the theoretical foundations of Turkic lexicography. A systematic study of the theory of lexicography has been carried out, and the analysis of the works by the scientists who considered lexicography, including Turkic, as a separate subject. The article also deals with a comparative thesaurus of Turkic languages.

Keywords: Turkic lexicography, theory of lexicography, theoretical lexicography, experimental lexicography, dictionaries.

References

1. Qaliev Ğ. Leksikografıa // Qazaq tılı. Ensiklopedia. – Almaty: – M.: Qazaqstan damu instituty, 1998. – 255-256 b.
2. Şerba L.V. Opyt obşei teorii leksikografii// İzvestia AN. Otd. L-ry I iazyka, 1940. Vyp.3. – 89-117 s.
3. Dübua J., Dübua K. Pedagogicheskaia rech slovarä // Aktuälnye problemy uchebnoi leksikografii. – M:Evrika, 1977. – 38-50 s.
4. Denisov P.N. Osnovnye roblem teorii leksikografii: avtoreferat dis. Dokt. Filol. Nauk. M: Evrika, 1976.– 90 s.
5. Morkovkin V.V. Ob obeme I soderjanii termina «leksikografıa» // Voprosy iazykoznanıa, 1987. -№1. – 54-60 s.
6. Denisov P.N. Praktika, istoria I teoria leksikografii v ih edinstve I vzaimobuslovlennosti // Slovarnye kategorii. – M:MGU, 1988. – 25-33 s.
7. Kozyrev V.A. Vselenaiia v alfavitnom porädke: Oчерki o slovaräh ruskogo iazyka [Teks] / V.A.Kozyrev, V.D. Chernäk. – SPb.: İzd-vo RGPU im.A.İ.Gersenska, 2000. – 356 s.
8. Dubchinski V.V. Prinsipy leksikografirovaniia i tipologia slovarei // Voprosy iazykoznanıa. M: Kùltura, 1991. - №5. – 24-287 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан.

Сағидолда Гульгайша – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан.

Sagidolda Gulgaisha – doctor of philological sciences, L.N. Gumilev Eurasian National University Professor, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Жамбулова Құсни Қайроллақызы – PhD докторант, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы, Петропавл қаласы, Қазақстан.

Жамбулова Күсни Кайроллиновна – PhD докторант, старший преподаватель Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Казахстан.

Zhambulova Kusni Kairollinovna – PhD student, Senior lecturer at the M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2022. – 2. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 109 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.